

OBIEKTY SAKRALNE XIX I XX WIEKU JAKO PRODUKT TURYSTYKI KULTUROWEJ I RELIGIJNEJ – PRZYKŁAD BYDGOSZCZY

*Alicja Gonia**, *Monika Kozłowska-Adamczak***,
*Hanna Michniewicz-Ankiersztajn****

Zarys treści: Niniejsze opracowanie jest próbą określenia możliwości rozwoju turystyki kulturowej na podstawie potencjału bydgoskich obiektów sakralnych pochodzących z XIX i XX wieku. Identyfikacja i inwentaryzacja walorów kulturowych istniejących świątyń i cmentarzy z tego okresu pozwoliła stwierdzić, że obiekty te mogą być wykorzystywane m.in. do celów turystyki pielgrzymkowej, religijnej i poznawczej.

Walory architektoniczne, wyposażenie kościołów, wydarzenia związane z życiem religijnym i kulturalnym w parafiach, związki z lokalną historią i tradycjami stanowią niewątpliwie produkt turystyki kulturowej. Niestety nie jest on dostatecznie wypromowany, czego odzwierciedleniem jest niewielki obserwowany ruch turystyczny i pielgrzymkowy.

Słowa kluczowe: turystyka kulturowa, turystyka religijna, produkt turystyki kulturowej, architektura, Bydgoszcz

Wprowadzenie

Turystyka kulturowa, definiowana w wąskim znaczeniu jako „zespół zachowań turystów związanych z ich autentycznym zainteresowaniem dziedzictwem kulturowym [...] i uczestnictwem w szeroko rozumianym współczesnym życiu kulturalnym” [Kowalczyk 2008, s.13], w dużej mierze opiera się na aktywnym obcowaniu z wytworami architektury i sztuki na płaszczyźnie estetycznej oraz społecznej. Architektura niesie z sobą przekaz informujący o tradycjach i życiu konkretnych społeczności. Ponadto przez ob-

* Dr, adiunkt w Zakładzie Geografii Turystyki Instytutu Geografii Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy; e-mail: alicja.gonia@ukw.edu.pl.

** Mgr, asystent w Zakładzie Geografii Turystyki Instytutu Geografii Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy; e-mail: monika.kozlowska@ukw.edu.pl.

*** Dr, adiunkt w Zakładzie Geografii Turystyki Instytutu Geografii Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy; e-mail: hanka@ukw.edu.pl.

serwację form i układów architektonicznych turysta poznaje historię danego miejsca i jego specyfikę kulturową. Bardzo często kontakt ten prowadzi do topofilii [Tuan 1987]. Polega to na stworzeniu głębszych, pozytywnych więzi z miejscem. W efekcie wzmagają to chęć powrotu i ponownego „odkrywania” przez turystę miejsc i obszarów znanych.

Architektura, będąca przejawem i wytworem kultury, odgrywa istotną rolę w kreowaniu turystyki poznawczej. Trwałość, użyteczność i piękno – trzy cechy, jakimi według Witruwiusza powinny charakteryzować się budowle [Basista 2000, s. 8] – są również dostrzegane i doceniane przez turystów na całym świecie. Świadczy o tym m.in. wzmożony ruch turystyczny w miejscach będących kolebkami stylów architektonicznych (np. Akwizgran – renesans karoliński, Florencja – renesans) oraz w miastach postrzeganych z perspektywy istniejących arcydzieł architektury (np. Rzym, Paryż).

Architektura stanowi więc niewątpliwy potencjał, który może być wykorzystany do celów turystycznych. Bardzo często jest on jednak niedoceniany. Wydaje się, że z taką sytuacją mamy do czynienia w przypadku bydgoskiej architektury sakralnej.

Niniejsze opracowanie ma na celu określenie możliwości rozwoju turystyki kulturowej i religijnej w Bydgoszczy na podstawie istniejących obiektów sakralnych z XIX i początków XX wieku.

Analiza dostępnych materiałów źródłowych dotyczących historii budowli sakralnych w mieście pozwala założyć, że w Bydgoszczy jest możliwe wykreowanie produktu turystyki kulturowej za pomocą istniejących walorów świątyn z XIX i początków XX wieku. Są one bowiem w dużej mierze niewykorzystane. Odnosząc się na przykład do walorów architektonicznych budowli, o „bydgoskiej secesji” mówi się tylko w kontekście wybranych kamienic czy kompleksów architektonicznych w Śródmieściu, pomijając większość obiektów sakralnych z tego okresu.

Aby zrealizować przyjęty cel badań, przeprowadzono kwerendę terenową, która umożliwiła identyfikację i inwentaryzację bydgoskich budowli pochodzących z lat 1870–1939. Dokonano tego dzięki materiałom bibliograficznym z zakresu historii miasta oraz historii sztuki i architektury. Wykorzystano również dostępne bazy danych urzędu miasta. Na ich podstawie sprawdzono aktualną funkcję poszczególnych obiektów oraz stopień ich wykorzystania do celów turystycznych.

Następnie określono możliwości rozwoju turystyki kulturowej i religijnej, biorąc pod uwagę istniejące walory artystyczne i historyczne obiektów oraz życie religijne i kulturalne skupiające się w poszczególnych parafiach. Tę część badań przeprowadzono na podstawie wywiadów z duchowieństwem bydgoskich parafii.

W niniejszym opracowaniu produkt turystyczny rozumiany jest jako wszystko to, co „kupują”, „konsumują” turyści [Kaczmarek, Liszewski, Włodarczyk 2006, s. 9]. W kontekście turystyki kulturowej stanowi on dziedzictwo, walor kulturowy przeznaczony na sprzedaż [Małek 2003, s. 25]. W przypadku obiektów sakralnych produkt turystyczny jest postrzegany z punktu widzenia motywacji turystów [Dłużewska 2009]. Opierając się na schemacie kontinuum występującego na osi pielgrzymowanie – turystyka, V.L. Smith [za: Różycki 2009, s. 158] sugeruje, iż pobyt w świątyni będzie inaczej odbierany przez turystę pielgrzymą, dla którego najważniejsze jest obcowanie ze sferą sacrum (turystyka pielgrzymkowa), inaczej przez turystę – osobę wierzącą, która podróżuje w celach poznawczych (turystyka religijna), a inaczej przez osobę niewierzącą, interesującą się np. architekturą świątyni (turystyka kulturowa).

1. Architektura sakralna i świecka w przestrzeni europejskich miast w XIX i pierwszej połowie XX wieku

„Miasta zawsze były specyficznym tekstem kultury, w znacznej mierze niosącym treści o charakterze sakralnym” [Jędrzejczyk 2004, s. 135]. Treści te są nadal obecne w miastach, a ich przejawem są budowle sakralne, współistniejące z obiektami świeckimi i nadające charakter oraz symbolikę przestrzeni miejskiej. Często architektura staje się również wyznacznikiem tożsamości kulturowej, co odnosi się zwłaszcza do architektury gotyckiej w Europie [Jędrzejczyk 2004]. Style architektoniczne odzwierciedlają także filozofie, panujące ideologie i nastroje społeczne. Jest to szczególnie czytelne w przypadku architektury sakralnej i świeckiej z XIX i początku XX wieku.

Rewolucja przemysłowa przełomu XVIII i XIX wieku wprowadziła nowy porządek świata, m.in. tworząc nowe podziały i klasy społeczne, a także upowszechniając nowe ideologie. Dotychczasowi mecenasi kultury – arystokracja oraz instytucja Kościoła – zostali zastąpieni przez mieszczaństwo. Architektura sakralna, stanowiąca do tej pory wyznacznik form i zadań artystycznych, przestała pełnić swoją rolę [Koch 1996, s. 265]. Jednocześnie zaczęto stosować architekturę do przekazywania treści narodowych i ideologicznych. Wiązało się to częściowo z próbą utrzymania tożsamości narodowej przez kraje znajdujące się w trudnej sytuacji politycznej (takie jak Węgry, Finlandia, Polska), bądź też z próbą podkreślenia własnego znaczenia na arenie międzynarodowej (Rosja, Niemcy) [Jastrzębska-Puzowska 2009, s. 192].

W sztuce XIX wieku nastąpił powrót do wcześniejszych, znanych stylów architektonicznych. Wiązało się to z niemożnością wypracowania własnego, odmiennego stylu w sztuce, m.in. wskutek głębokich przemian społecznych,

politycznych i gospodarczych w ówczesnej Europie [Koch 1996, s. 264–265]. Początkowo zaczęto więc odwoływać się do architektonicznych reguł antyku rzymskiego – które były bliższe budowlom świeckim, ponadto były zgodne z przekazem ideologicznym państwa. W nurcie tym rola budowli sakralnych była nierzadko sprowadzana do „punktów widokowych” w klasycystycznych osiach ulicznych (jak to jest m.in. w Turynie, Londynie) [Koch 1996, s. 267].

Antyk nie był jedynym stylem, do którego odwoływali się architekci dziewiętnastowiecznej Europy. Stopniowo coraz popularniejszy stawał się kierunek stylowy zwany historyzmem. Naśladował on dokonania architektury i sztuki epok wcześniejszych (stylu romańskiego, gotyku, renesansu, baroku), stosując nowe materiały konstrukcyjne. Wraz z historyzmem rozwijał się eklektyzm – łączący w jednej budowli elementy różnych stylów. Powszechnie stosowana przez ówczesnych architektów była interpretacja stylu gotyckiego – tylko w 1852 roku we Francji powstało około dwustu neogotyckich kościołów [Koch 1996, s. 272]. Oprócz walorów estetycznych, zwracano uwagę na jego aspekt narodowy [Llera 2008, s. 180]. Był on bowiem „wyrazem szacunku dla tradycji ojczystej” [Koch 1996, s. 268]. Nurt ten rozprzestrzenił się na kontynencie za sprawą architektów angielskich, którzy w ten sposób kultywowali wielowiekową angielską tradycję gotycką.

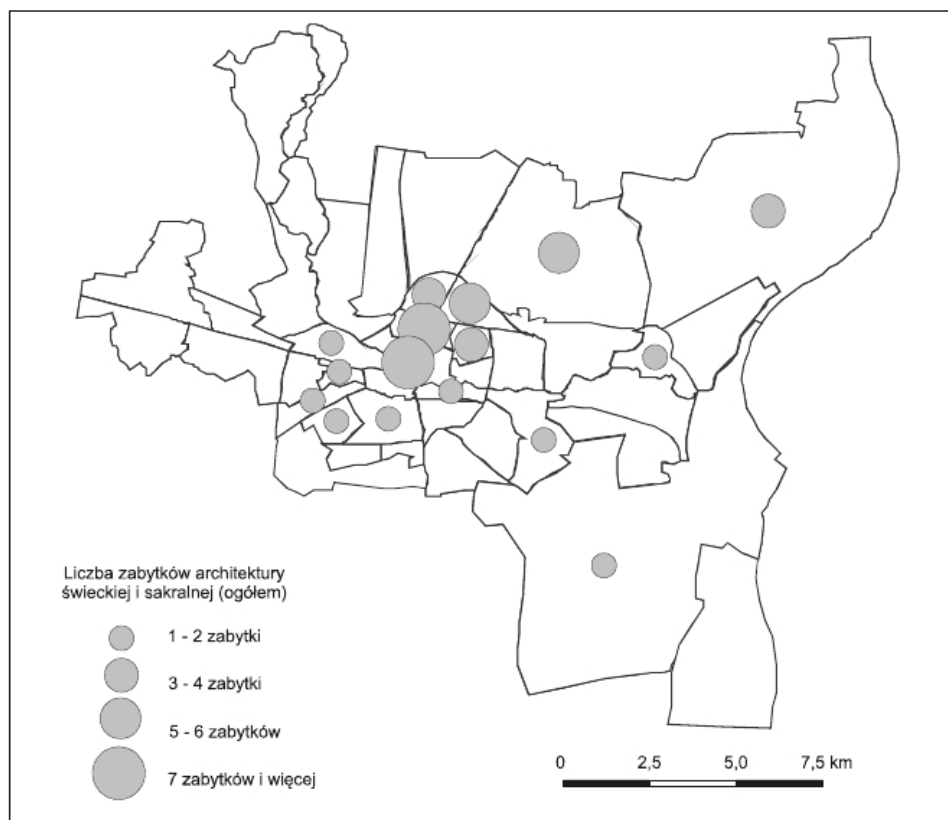
Historyzm i eklektyzm w architekturze sakralnej są do tej pory rozpoznawalne dzięki takim dziełom, jak kościół Votivkirche w Wiedniu, nawiązujący do czternastowiecznych katedr, a także bazylika Sacre Coeur w Paryżu. Spomiędzy budowli o charakterze świeckim można wskazać na budynek londyńskiego Parlamentu, „Nowy Luwr” w Paryżu lub gmach Opery Paryskiej.

Początek XX wieku był dla europejskiej sztuki okresem odejścia od powielania wzorów i form minionych epok. W architekturze zaczęto realizować projekty „wynikające z dążenia do tego, by budowla wyrażała całość kształt osiągnąć ówczesnej sztuki, obejmującej wszelkie dziedziny życia” [Koch 1996, s. 275]. Stosowanie nowych materiałów i metod wytwarzania, inspiracje gotykiem i sztuką japońską doprowadziły m.in. do powstania stylu zwanego secesją (*Jugendstil, Art Nouveau, Modern style*). Nurt secesyjny manifestował się zwłaszcza w budynkach mieszkalnych i świeckich budowlach użyteczności publicznej. Znacznie rzadziej stosowano go w projektowaniu obiektów sakralnych, choć arcydziełem sztuki secesyjnej jest do tej pory nie ukończony kościół Sagrada Família autorstwa A. Gaudiego.

Niezmiernie ważny w kształtowaniu się architektury pierwszej połowy XX wieku był również modernizm. Odrzucał on dotychczasowe nawiązania do epok historycznych i stylizację, koncentrując się na funkcjonalności budynku i stosowaniu nowoczesnych technologii przy ich realizacji [Jastrzębska-Puzowska 2009, s. 196].

2. Obiekty sakralne w Bydgoszczy pochodzące z XIX i XX wieku

Ogólna liczba obiektów sakralnych w Bydgoszczy pochodzących z XIX i początków XX wieku wynosi 27. Z tego 21 – to obiekty zabytkowe (wg *Wykazu obszarów i obiektów wpisanych do rejestru zabytków województwa kujawsko-pomorskiego z 2010 roku*). Stanowią one więc nieco ponad 11% ogółu wszystkich (181) zabytków w mieście. Zlokalizowane są na obszarze 9 (z 42 istniejących) jednostek urbanistycznych, przy czym większość z nich znajduje się w Śródmieściu (ryc. 1.). Należą do nich: kościoły, cmentarze i kaplice (tab. 1).

Ryc. 1. Rozmieszczenie obiektów zabytkowych z XIX i XX wieku w przestrzeni miasta Bydgoszczy

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Miejskiego Konserwatora Zabytków z 2010 r.

Bydgoska architektura dziewiętnastowieczna niewątpliwie nawiązuje do przemian, jakim podlegała sztuka europejska. Jednak z racji sytuacji politycznej, widoczne były tu zwłaszcza wpływy nurtów artystycznych domi-

Tabela 1. Rodzaje obiektów sakralnych XIX i początku XX wieku w Bydgoszczy

Lp.	Funkcje obiektów	I	%
1	Cmentarz	3	14,3
2	Kaplica	2	9,5
3	Kaplica cmentarna	1	4,8
4	Kostnica	1	4,8
5	Kościół	11	52,4
6	Stara część cmentarza	1	4,8
7	Układ cmentarza	2	9,5
Ogółem		21	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Miejskiego Konserwatora Zabytków z 2010 r.

nujących w ówczesnym państwie pruskim. Większość budowli użyteczności publicznej, finansowanych przez niemieckie władze państwowe, projektowali wówczas modni architekci berlińscy (m.in. Friedrich Adler, Heinrich Seeling). Stosowali oni formy i style popularne w ich własnym kraju. Architektura nawiązywała początkowo (w pierwszej połowie XIX wieku) m.in. do form klasycystycznych (siedziba Regencji – współcześnie gmach Urzędu Wojewódzkiego w Bydgoszczy), a w drugiej połowie dziewiętnastego stulecia – przeszła w fazę dojrzałego historyzmu. W mieście powstało szereg obiektów sakralnych i świeckich reprezentujących charakterystyczny dla miast niemieckich ceglany gotyk (m.in. zbory ewangelickie przy współczesnym placu Kościeleckich i placu Zbawiciela, budynki pocztowe, szkoły), a także budowle typowe dla neoromanizmu (obecny kościół pw. Świętych Piotra i Pawła), neobaroku i neorenesanu (gmach sądu).

W pierwszych dekadach XX wieku Bydgoszcz, z racji widocznych wpływów niemieckich, często bywała nazywana „małym Berlinem” (*das kleine Berlin*). Większość budynków z tego okresu to budowle w stylu secesyjnym i modernistycznym. Jedynie kościoły projektowano stosunkowo konserwatywnie – w nurtach dojrzałego historyzmu.

Silne wpływy niemieckie w architekturze bydgoskiej XIX i XX wieku wiązały się ze specyficzną strukturą narodowościową miasta. Do 1919 roku dominowali w niej Niemcy, którzy stanowili prawie 80% populacji Bydgoszczy. W związku z włączeniem Bydgoszczy do niepodległej Polski, proporcje te odwróciły się i już w 1921 roku wśród mieszkańców miasta przeważali Polacy (70%).

Struktura narodowościowa miała ogromny wpływ na strukturę wyznaniową [Biskup 1999, s. 407]. Społeczność niemiecka w większości wyznawała protestantyzm [Biskup 1999, s. 628]. Stąd też świątynie w badanym

okresie budowano głównie dla wspólnot ewangelickich (poza kościołami pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa, Matki Boskiej Nieustającej Pomocy, Świętej Trójcy, św. Wincentego á Paulo, św. Antoniego z Padwy). Z tego względu w wielu tych budowlach można odnaleźć wspólne cechy i detale architektoniczne typowe dla zborów protestanckich, m.in. stosowane elementy gotyckie (sklepienia krzyżowo-żebrowe, gwiazdziste, kryształowe), empory czy witraże w prezbiterium, przedstawiające postać Chrystusa. Nieliczne kościoły budowane dla katolików pod względem architektonicznym były odmienne. Dominowały tu formy neobarokowe i klasycyzujące. Bardzo często nawiązywały formą do znanych dzieł architektury (np. inspiracją dla kościoła pw. św. Wincentego á Paulo był rzymski Panteon, a dla kościoła pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa – barokowe świątynie północnych Niemiec). Kościoły projektowali m.in. Heirich Seeling – twórca gmachu bydgoskiego teatru oraz gmachów użyteczności publicznej w Hannoverze, Frankfurtu nad Menem, Berlinie itp. oraz pracownicy Ministerstwa Robót Publicznych w Berlinie, np. Roger Sławski czy Friedrich Oskar Hossfeld.

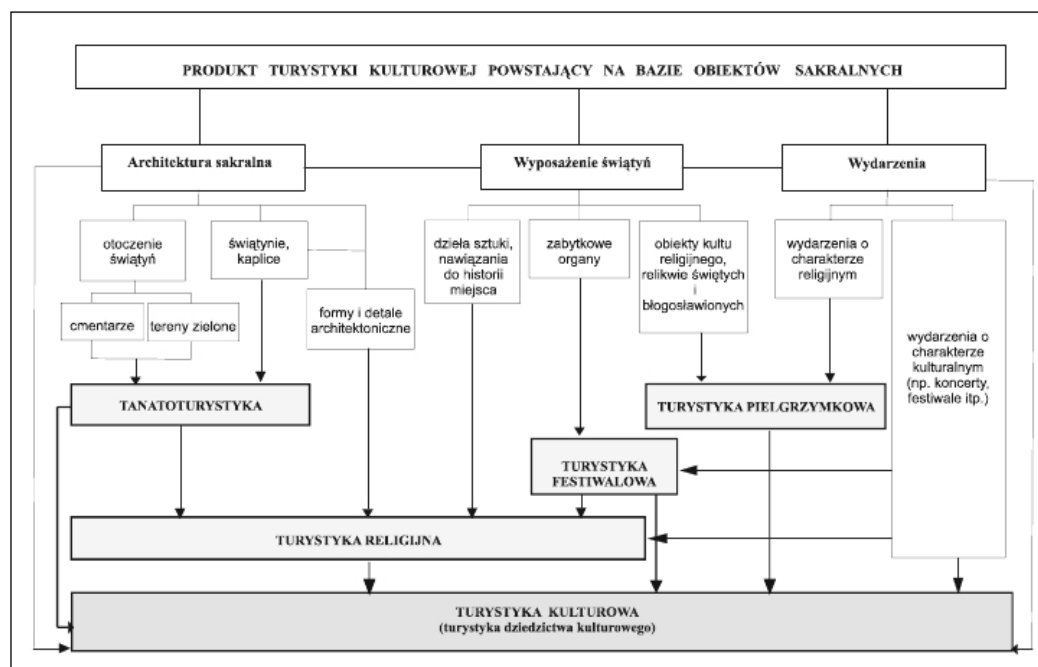
We wnętrzach bydgoskich dziewiętnasto- i dwudziestowiecznych obiektów sakralnych można odnaleźć oryginalne, projektowane specjalnie dla nich wyposażenie (wystrój kościoła pw. Świętej Trójcy, św. Wincentego á Paulo, św. Antoniego z Padwy) oraz dzieła sztuki pochodzące z nieistniejących już bydgoskich świątyń (np. obraz Madonny ze zburzonego przez nazistów kościoła pojezuickiego na Starym Rynku). W ośmiu z dwudziestu jeden świątyń bydgoskich zachowały się instrumenty organowe pochodzące ze znanych firm: Wilhelma Sauera z Frankfurtu nad Odrą (firma ta wyposażała w organy ponad 1100 obiektów na terenie całej Europy) oraz Paula Voelknera (jego firma działała w Bydgoszczy). Są one współcześnie wykorzystywane zarówno czasie nabożeństw, jak i w trakcie organizowanych koncertów.

W wielu bydgoskich świątyniach rzymskokatolickich znajdują się ponadto obiekty kultu, mogące potencjalnie generować ruch pielgrzymkowy. Na podstawie wywiadów przeprowadzonych w parafiach stwierdzono m.in. obecność relikwii w 9 z 15 kościołów. Są to relikwie Krzyża Świętego (w dwóch świątyniach), relikwie patronów parafii, na przykład św. Wojciecha, św. Wincentego á Paulo, św. Andrzeja Boboli oraz relikwie innych błogosławionych i świętych (między innymi św. Stanisława Kostki, św. Faustyny).

Do bydgoskich obiektów o charakterze sakralnym zalicza się również cmentarze. Silnie wiążą się one zarówno z historią miasta (nagrobki znanych Bydgoszczan), jak i historią powszechną (mogiły poległych żołnierzy m.in. armii polskiej, francuskiej). Wspomniane nekropolie są również cenne z punktu widzenia zabytkowej architektury (kaplice, kostnice, pomniki nagrobne). Do zabytków z tego okresu zaliczamy śródmiejski Cmentarz Starofarny oraz przedwojenne cmentarze zlokalizowane przy ul. Zaświat.

Istniejący potencjał dziewiętnasto- i dwudziestowiecznych obiektów sakralnych na terenie miasta wskazuje na możliwości budowania turystyki kulturowej, wykorzystując trzy aspekty, którymi wg autorek są: architektura, wyposażenie świątyń oraz wydarzenia religijne i kulturalne (ryc. 2.)

Do cech architektury możemy zaliczyć wygląd zewnętrzny (bryła, dekoracje i detale architektoniczne), otoczenie w postaci cmentarzy (lub ich pozostałości), terenów zielonych, które stanowią podstawę do rozwoju tanatoturystyki oraz formy i detale architektoniczne istniejące wewnątrz świątyń. W szczególnych przypadkach elementem przyciągającym turystę mogą być dokonania architekta, który zaprojektował dany obiekt. Wymienione walory mogą stanowić produkt turystyki poznawczej bądź religijnej.

Ryc. 2. Możliwości tworzenia produktu turystyki kulturowej na bazie obiektów sakralnych

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Kaczmarek, Liszewski, Włodarczyk [2006]; Małek [2003]; Mikos Rohrscheidt von [2008]; Różycki [2009].

Za drugi ważny aspekt tworzenia produktu sakralnej turystyki kulturowej uznano wyposażenie świątyń w dzieła sztuki i pamiątki nawiązujące do historii miejsca, jak również organy, obiekty kultu i relikwie świątyń. Te ostatnie, wraz z wydarzeniami o charakterze typowo religijnym (nabożeństwa, odpusty czy msze trydenckie odprawiane w dwóch bydgoskich świątyniach), wpływać mogą na rozwój turystyki typowo pielgrzymkowej o nastawieniu pątniczym.

Wszystkie wymienione elementy wraz z wydarzeniami o charakterze kulturalnym (koncerty organowe, festiwale), mogą stanowić podstawę rozwoju turystyki religijnej, przez którą rozumie się wyjazdy do miejsc świętych o nastawieniu głównie poznawczym.

Podsumowanie

Ze względu na nikły odsetek zabytków pochodzących z wcześniejszych okresów historii sztuki (np. ze średniowiecza) Bydgoszcz musi opierać swój potencjał turystyczny na zabytkach sakralnych i świeckich z XIX i początku XX wieku.

Na podstawie przeprowadzonej inwentaryzacji należy stwierdzić, iż obiekty sakralne badanego okresu mogą wnieść znaczący wkład, jako potencjał do rozwoju produktu turystyki kulturowej, który wspierałby się na architekturze, wyposażeniu świątyń lub na wydarzeniach o charakterze religijnym i kulturalnym.

Większość bydgoskich kościołów pod względem architektonicznym nie ustępuje budowlom powstałym w dziewiętnastowiecznej Europie Zachodniej. Oryginalny wystrój wnętrz, wyposażenie w instrumenty organowe – to również niewątpliwy walor tych budowli sakralnych, który można wykorzystać w turystyce kulturowej. Biorąc pod uwagę zarówno niematerialne dziedzictwo kulturowe, jak i kult oraz tradycje religijne, a także związki z historią miasta i kraju, bydgoskie świątynie są także predestynowane, by stać się bazą do rozwoju różnych form turystyki, począwszy od turystyki pielgrzymkowej, skończywszy na turystyce poznawczej.

Przeprowadzone badania wykazały jednak, że potencjał turystyczny bydgoskich obiektów sakralnych pozostaje w większości niewykorzystany. Wydaje się, że jedną z głównych przyczyn tego stanu rzeczy jest brak dostatecznej wiedzy mieszkańców na temat historii i zabytków swego miasta. Ta niewiedza skutkuje powszechną opinią o niewielkiej atrakcyjności turystycznej Bydgoszczy. Opinię tę potwierdza niedostateczna promocja walorów kulturowych bydgoskich kościołów z XIX i XX wieku oraz wydarzeń, które się w nich odbywają.

W efekcie organizowane wydarzenia o charakterze religijnym i kulturalnym są skierowane w większości do mieszkańców miasta. Liczba turystów odwiedzających Bydgoszcz i bydgoskie świątynie jest nadal niewielka w porównaniu do innych polskich miast. Obserwuje się także niewielki ruch pielgrzymkowy, ograniczający się często do krótkiego pobytu w kościołach pielgrzymów wędrujących do takich miejsc kultu religijnego, jak np. Częstochowa.

Piśmiennictwo

- Basista A. (2000) *Architektura. Dlaczego jest jaka jest*, SIW Znak, Kraków.
- Biskup M. (1999) *Historia Bydgoszczy, Tom II część I, 1920–1939*, BTN, Bydgoszcz.
- Dłużewska A. (2009) *Walory sakralne a społeczno-kulturowe dysfunkcje turystyczne* [w:] K. Obodyński, M. Duricek, A. Nizioł, red., *Dziedzictwo kulturowe szansą rozwoju turystyki w regionie*, Akademia Europejska na rzecz Euroregionu Karpackiego, Polskie Towarzystwo Naukowe Kultury Fizycznej, Rzeszów.
- Jastrzębska-Puzowska I. (2009) *Architektura polska i niemiecka w Bydgoszczy przed 1945 rokiem* [w:] K. Grysińska, W. Jastrzębski, A.S. Kotowski, red., *Bydgoszcz miasto wielu kultur i narodowości*, LOGO, Bydgoszcz.
- Jędrzejczyk D. (2004) *Geografia humanistyczna miasta*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa.
- Kaczmarek J., Liszewski S., Włodarczyk B. (2006) *Strategia rozwoju turystyki w Łodzi*, ŁTN, Łódź.
- Karwińska A. (2008) *Gospodarka przestrzenna. Uwarunkowania społeczno-kulturowe*, PWN, Warszawa.
- Koch W. (1996) *Style w architekturze. Arcydziała budownictwa europejskiego od antyku po czasy współczesne*, Świat Książki, Warszawa.
- Kowalczyk A. (red.) (2008) *Turystyka kulturowa spojrzenie geograficzne, Geografia Turystyki 1*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Llera R.R. (2008) *Historia architektury*, Buchmann, Warszawa.
- Małek J. (2003) *Turystyka kulturowa jako czynnik rozwoju lokalnego* [w:] A. Kowalczyk (red.), *Prace i studia geograficzne, tom 32, Geografia Turystyki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 13–34.
- Mikos von Rohrscheidt A. (2008) *Turystyka kulturowa. Fenomen, Potencjał, perspektywy*, AWF, Poznań.
- Richards G. (1996) *Cultural tourism in Europe*, CAB International, Oxon, UK.
- Rózycki P. (2009) *Turystyka religijna i pielgrzymkowa* [w:] K. Buczkowska, A. Mikos von Rohrscheidt, red., *Współczesne formy turystyki kulturowej*, AWF, Poznań, s. 157–173.
- Tuan Yi-Fu (1987) *Przestrzeń i miejsce*, PIW, Warszawa.

Abstract

The 19th and 20th century religious architecture as a product of cultural and religious tourism – the example of Bydgoszcz

The authors of the paper make an attempt to determine the possibilities of cultural tourism development based on the 19th and 20th century religious buildings in Bydgoszcz. It can be stated, that according to the recognition and stocktaking of cultural values of churches and cemeteries from analyzed period, these places can be used to the tourist purposes, like pilgrimage tourism, religion tourism and cognitive tourism.

Architectural values, temple decorations, religious and cultural events in parishes, connections with local history and traditions, make the cultural tourism product. Unfortunately all mentioned values are not enough promoted. In effect the tourist and pilgrims movement is marginal.

Key words: cultural tourism, religious tourism, product of cultural tourism, architecture, Bydgoszcz